

צופיה הליכות לשונה דעת לשון

ג

מחקרים בלשון העברית לתקופותיה
קובץ מאמרים לכבוד צופיה קרני, ראש החוג ללשון עברית,
לרגל פרישתה לגמלאות

בעריכת
סיגלית רוזמרין ויהונתן וורמסר

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תש"ף (2020)

חברי המערכת:

פרופ' אפרים חזן, פרופ' אהרן ממון, פרופ' ישראל רוזנסון,
ד"ר גבריאל בירנבאום, ד"ר ציון עוקשי

עריכת הלשון

אריאל סמואל
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

דעת לשון הוא כתב עת שפיט היוצא לאור אחת לשנתיים.
המעוניינים להציע את מאמריהם לפרסום מתבקשים לפעול לפי ההנחיות המפורטות באתר
מכללת אפרתה www.emef.ac.il

אין להעתיק או להפיץ פרסום זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי
או מכני (לרבות צילום והקלטה) בלא אישור בכתב ומראש, מהוצאת אפרתה.
עשינו ככל יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים.
אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם תובא לידיעתנו, נפעל לתקנה.

ISSN: 2412-5083

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס 02-6738660

וא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	דבר העורכים	
9	הבחירה בעברית והשיבה אל לשון המקרא בתנועת ההשכלה היהודית בגרמניה על רקע התרבות והלשון הגרמנית	אילן אלדר
35	חידושי לשון בספרות הגאונים ובפירוש רבנו חננאל	אפרים בצלאל הלבני
51	"והלשונות חלוקים זה מזה כידוע למשכילים": הדיוק במונחי בעל 'פתחי תשובה'	חנן יצחקי
69	תרגום כפול ככלי פרשני בתרגום יונתן על ספרי נביאים: מנחום עד מלאכי	מרים (לאור) כהנא
85	ניגוד משמעות ואוקסימורון	ציון עוקשי
93	"המרכזנית היא בחורה קשרונית": מילים הומופוניות ופסידו-הומופוניות כבסיס להומור הלשוני של יעקב פרוינד	חיים רביב
109	לברור המשמעות והאטימולוגיה של המילה ארובה	אבי שויקה
133	פועלי אמירה ודרכי מסירת מידע בסימון טקסט	בת-ציון ימיני

ניגוד משמעות ואוקסימורון*

ציון עוקשי

מבוא

במאמר זה אבקש לדון בתופעת האוקסימורון, ולשם כך אקדים כמה מילות הסבר על תופעות משיקות לה, כדי להבחין אחר כך ביניהן. תופעות משיקות אלה הן ניגוד משמעות ופרדוקס.

א. ניגוד משמעות

הזוגות האלה מדגימים ניגוד משמעות: (א) ער-ישן; (ב) קרוב-רחוק; (ג) זכר-נקבה; (ד) נכנס-יציא; (ה) שבר-נשבר; (ו) סקל-סיקל; (ז) אור-חושך. בכל זוג מילים אופי הניגוד שונה, אך את זאת מגלים רק לאחר עיון. למשל: ער-ישן הוא ניגוד מוחלט, אין ישן יותר או ישן פחות (יכולה להיות שינה כבדה או קלה, אבל האדם נחשב ישן). לעומת זאת קרוב-רחוק הוא ניגוד יחסי על רצף; יש קרוב יותר וקרוב פחות.¹

ב. פרדוקס

ניגוד המשמעות נמצא במילים עצמן, והוא משמש מטבעה של הלשון - כל לשון - לתיאור מצבים מנוגדים. אך בפרדוקס הניגוד לוגי ומקורו בדרך כלל בהגיונו של דובר הלשון. יש ניגוד או סתירה בין שתי טענות או שתי תאוריות שאינן מתיישבות זו עם זו. הוא נוגד את השכל הישר.

* מאמר זה מוקדש בהערכה לראשת החוג ללשון, צופיה קרני, עמיתה שלי שנים רבות בהוראה. עיון במילונים בפועל 'דע' מפגיש את הקורא עם מגוון משמעויות. ידע כולל לא רק משמעויות בתחום התפיסה, הבנה של פרטים, בקיאות, היכרות והתנסות אלא גם סוגים של חוויה, כמו תחושה, תשומת לב, אהבה, דאגה והזדהות. כתב העת 'דעת לשון', ביטאון החוג ללשון במכללה, מכון לשני הסוגים גם יחד, לא רק לבקיאות בלשון אלא גם לאהבה אותה, ואין כמו ביטאון זה הראוי להיות מקום הערכה גם לצופיה, שהיא לא רק יודעת לשון של בקיאות אלא גם יודעת לשון של אהבה והזדהות.
1. להסבר ודוגמאות עיינו למשל אצל ניר, תשל"ח, עמ' 74-76; צרפתי, תשל"ח, עמ' 204-211; דובנוב, 2016.

האוקסימורון - מבנה ומשמעות

האוקסימורון מזווג שתי מילים מנוגדות או שני רעיונות הפוכים, שהמפגש ביניהם הופך אותם לפרדוקס. בהגדרה של הלסקיןן הלועזי לשונות האלפיים בהוצאת פרולוג מוגדר האוקסימורון "ביטוי ציורי המורכב מצמד מושגים או מונחים שמשמעויותיהם מנוגדות, לדוגמה: כאב מתוק, שתיקה רועמת".² באטימולוגיה הוא מציין: "מילה אנגלית שמקורה ביוונית (=ח/טיפש)". כלומר, הניגוד חדות-טיפשות באטימולוגיה של המונח 'אוקסימורון' גם היא עצמה אוקסימורון.

בתוכנו ובשימוש האוקסימורון הוא מונח משותף לבלשנות, ללוגיקה ולספרות, ובדרך כלל הוא משלב שלושה מרכיבים: א) בסיסו הוא 'ניגוד המשמעות' הבלשני; ב) המשכו הוא 'הסתירה' הלוגית; ג) שיאו הוא 'התובנה' הספרותית-סגנונית-חברתית. משלושת אלה מתקבל ביטוי ציורי הגורם להנאה ומעלה חיוך, כמו שאפשר לראות בדוגמאות של מילון פרולוג. מבחינת ההגדרה המקצועית, רק שני המרכיבים הראשונים הכרחיים להגדרת אוקסימורון. למשל, במילון למונחי בלשנות ודקדוק של שוורצוולד וסוקולוף אוקסימורון מוגדר בקיצור רק על ידי שני המרכיבים הראשונים: "צירוף ניגודים הגורם לפרדוקס, לדוגמה: העקרה ילדה".³ בדוגמה 'העקרה ילדה' יש מידע, אבל אין בו שום דבר בעל משמעות ציורית. אך נראה שמה שמוכר ושכיח בשיח הציבורי הוא האוקסימורון עם שלושת המרכיבים. ואכן, משמעות המרכיב השלישי, שיש בו אמירה מפתיעה ושנונה, תלויה בדבורים. יותר מזה, אוקסימורון הוא דבר שכל אחד יכול לחדש לפי צרכיו במסגרת העדפותיו הסגנוניות. הנה למשל כמה דוגמאות שיצרתי אגב אורחא: ענווה יהירה, מסורת חדשנית, ציניות חמה, חושך מואר, צניעות מוחצנת, רכות קשוחה.

אוקסימורון - תיאור והדגמה

להבנת מרכיבי המשמעות של האוקסימורון נביא כדוגמה את הצירוף **הצנוע הידוע** - במובן 'הצנוע המפורסם' - כינוי אירוני לאנשים המפגינים את צניעותם בראש חוצות.⁴ המרכיבים הם אלו: א) בזוג 'צנוע-ידוע' יש ניגוד לשוני; ב) בצירוף זה המשמעות איננה רק מנוגדת אלא סותרת את עצמה, והיא 'פרדוקס לוגי' - אם הוא צנוע, אין הוא מפרסם

2. וקסלר ואחרים, 2004, עמ' 41.

3. שוורצוולד וסוקולוף, תשנ"ב, עמ' 157.

4. כל הדוגמאות הן מלקט אישי במהלך שנים, מקריאה ומשמיעה של שיחות, ואפשר למצוא לכולן דוגמאות בחיפוש במאגר המידע ויקיפדיה.

את צניעותו; ג) השימוש הזה נושא משמעות חברתית. זו איננה אינפורמציה שמישהו ידוע כצנוע. התובנה מהצירוף היא **אירוניה** על ההתנהגות של אדם המתנהג ביוהרה אך אינו מודה בכך. יש כאן לעג ועקיצה בשימוש עממי, ספרותי או תקשורתי.

כלומר, הפרדוקס באוקסימורון הוא לרוב ניגוד פרדוקסלי מכוון, שלא נועד לספר עובדות טריוויאליות אלא לחשוף אותנו לתובנה חדשה וקולעת. הניסוח קצר, ממצה וקליט, חוסך הסברים ארוכים ולעיתים זוכה אף להפוך לסיסמה מצוטטת, למעין אמרה או פתגם או חוכמת חיים.

באוקסימורון פוגשים צורות לשוניות מגוונות בצירופים, במשפטים תחביריים ובאמרות. **בצירוף** – לרוב שם ותואר: שתיקה רועמת; הכפור החם; המלחמה הקרה; ספונטניות מתוכננת; הצנוע הידוע. אך יש גם צירופים של שני שמות בסמיכות: עוצמת הרכות. **במשפט תחבירי** – אין שלם יותר מלב שבור (ר' נחמן מברסלב); סע לאט כדי שתגיע מהר; להתקדם אחורה בבקשה; אם תצעק לא ישמעו אותך; אני מת לחיות (שילוב סלנג ושפה תקנית); אני יודע שאינני יודע (סוקרטס). הציבור החילוני צריך להפסיק להיות ירא שמיים (אליעזר שבייד, בכונתו לומר שהציבור החילוני אינו צריך לפחד מהדת, יש לו הרבה מה 'לקבל' ממנה); החשכה ברורה כשמש (אלתרמן, שיר "הערת שוליים", מופיע בתוך קובץ השירים **חגיגת קיץ**, שראה אור ב-1965). **באמרה המבטאת** ניסיון בחיים – אם יש ספק, אין ספק.

סוג מיוחד של אוקסימורון הוא מצב חדש הנוצר בעקבות התפתחות משמעות חדשה למילה או שחיקה של משמעות במילים, שנחשפים בו מפגשים אוקסימורוניים מעניינים. יש לפנינו אומנם ניגוד משמעות המשקף גם פרדוקס, אך כבר אין חשים עוד בפרדוקס, ולכן אפילו לא מחייכים לשמעו:

1) אני עומד ללכת (סתירה פנימית – האם הוא עומד או הולך? אלא ש'עומד' כאן כבר אינו מתכוון לעמידה אלא כוונתו לבטא שהוא רוצה ללכת);⁵ 2) לבנים צבעוניים (לבן או צבעוני?); 3) ניתוח מורכב (ניתוח הוא חלוקה, לעומת הרכבה); 4) אומדן מדויק (השערה לעומת דיוק); 5) מפלגת האיחוד הלאומי (פילוג לעומת איחוד); 6) זה שקר אמיתי (שקר או אמת?).

האוקסימורון בדוגמאות אלה מקיים רק את שני החלקים הראשונים – ניגוד המשמעות והפרדוקס – ואין כוונתו להציע איזו תובנה מיוחדת או איזו חוכמת חיים. מי שיבחין באוקסימורון אולי יחייך, אך לא בגלל איזו תובנה חדשה אלא משום ששחיקת משמעות בלשון יכולה לתעתע בדוברים בלי ששימו לב.

5. ויפה להוסיף לכאן גם את דברי עשיו ליעקב במעמד מכירת הבכורה: "הֲיֵה אֲנֹכִי הוֹלֵךְ לְמוֹת וְלָמָּה זֶה לִי בְּכֶרֶה" (בראשית כה, לב).

- גם במקורות נמצא דרשות במבנה של אוקסימורון:
1. 'עזר כנגדו' - 'אעשה לו עזר כנגדו, אם זכה 'עזר', ואם לאו 'כנגדו' (בראשית רבה פרשה יז). אם **זכה** האדם, תהיה לו האישה **עזר**, תעמוד לצדו כתף אל כתף; אך אם **לא זכה**, תעמוד האישה **כנגדו**, מולו, בכיוון ההפוך לו.
 2. 'עדינו העצני' - דרשה ידועה על דוד המלך. "כשהיה יושב ועוסק בתורה היה 'מעדן' עצמו כתולעת, ובשעה שיוצא למלחמה היה מקשה עצמו 'כעץ' (בבלי, מועד קטן טז ע"ב).
 3. 'בעתה אחישנה' - 'רבי אחא בשם ר"י בן לוי: אם זכיתם 'אחישנה' ואם לאו 'בעתה' (ירושלמי, תענית א, ה [ג ע"א]). זו דרשה ידועה על זמן הגאולה. אם יזכה עם ישראל, יביא הקב"ה את הגואל טרם זמנו, ואם לא יזכו, הוא יבוא בעיתו ובזמנו. אוקסימורון מצוטט בדרך כלל כלשונו, בלי שינוי, אך לעיתים הוא חי ותוסס כל כך עד שמתפתחות לו וריאציות וחיקויים. דוגמה קיצונית היא האוקסימורון 'שתיקה רועמת', אוקסימורון שזכה להתגונן לצורות רבות החל מהמקרא: "קוֹל דְּמָמָה דְּקָה" (מלכים א יט, יב); עבור בספרות: "שתיקה זועקת" (אצ"ג); "השתיקה שלי זו הצרחה הכי גדולה שבי" (אביב גפן), "ואחי שותק ודמו מן האדמה זועק" (אמיר גלבוע); "הדממה הזאת צרחה לי בנשמה" (ליהיא לפיד); "שתיקה במרחקים שורקת" (אלתרמן); וכלה בדיבור העממי: "לשמוע את השקט"; "אם תצעק לא ישמעו אותך".⁶

מי משתמש באוקסימורון?

אין כמעט מי שאינו עושה זאת. בראש ובראשונה בתחומי הכתיבה למיניהם: הספרות אוהבת אוקסימורונים, הם משביחים את הכתיבה בגוני משמעות. הסאטירה אוהבת אוקסימורונים, הם חדים ומפתיעים. הבידור אוהב אוקסימורון כי הוא מצחיק, מהנה ומשעשע את הקהל.⁷

6. באוסף הדוגמאות לאוקסימורון 'שתיקה רועמת' נעזרתי באפרת, 2004, עמ' 315-318. השם של הספר עצמו, 'מדברים שתיקה', גם הוא אוקסימורון. בספר 458 עמודים, וכולו דן בתופעת השתיקה כאמצעי הבעה.

7. צריך להבחין בין הבעה אוקסימורונית לבין מצבים אוקסימורוניים. עסקנו כאן רק בהבעה האוקסימורונית - בצירוף או במשפט - אך במצבים אוקסימורוניים אנו עומדים בפני התוצר של הניגודים, בפני הפרדוקס עצמו. (למשל: א) אלוקים - קרוב ורחוק; ב) האדם - גוף נפש, מהות פסיכופיזית; ג) העולם - משקף גם את מידת הדין וגם את מידת הרחמים; ד) החינוך - הוא באופיו אינדוקטרינציה ושטיפת מוח, אך מחנך גם לחשיבה עצמאית.

להלן דוגמה משעשעת אצל נתן אלתרמן.⁸ בשיר 'הקלריקל הקטן' אלתרמן מספר על הורים בקיבוץ שרצו לשמור על בנם מהשפעה דתית ולא אפשרו לו מגע עם השפעה דתית בכלל. יום אחד שאל אותם הבן אם יש אלוהים, והם הזדעזעו. מאין הוא יודע לשאול שאלה זו? האשמים נמצאו: סבא וסבתא. ההורים פעלו להפריד בין הילד לבין סבא וסבתא. בשיר אלתרמן מלגלג על ההורים ואומר להם: אם לא תרצו שהילד ישאל שאלות, יהיה עליכם להרחיק מהילד עולם ומלואו - מה שבשמיים ומה שבארץ. אלתרמן מסכם שלא צריך לעטוף את הילד כאתרוג ואומר בחיור אוקסימורוני: אין לכם מה לחשוש, גם אתם הייתם פעם קטנים עם שאלות, והנה גדלתם "אפיקורסים ברוך השם".

דוגמה נוספת: אפרים קישון כתב בשנת 1951 על "העולה היורד לחייו". זה שמו של הספר הראשון שפרסם קישון, כשנתיים לאחר בואו מהונגריה.⁹ הספר מתאר את דרכי התאקלמותו של העולה החדש, המצליח ללמוד את כללי ההסתגלות של הישראלים עד שהוא עולה על רבותיו בכללי המשחק החדשים שלמד ולעיתים אף מציק להם בדרישותיו. הרבה משפטי מחץ אוקסימורוניים משעשעים נמצא גם במערכונים של הגשש החיזור: "תשתוק כשאתה מדבר אליי"; "המצב הביטחוני השתפר לרעה"; "שלושים יום מאסר עולם". ולא רק סאטירה ובידור, הנה גם דוגמה עצובה בשיר של רחל המשוררת מהשיר 'מתי':¹⁰ "הם בְּלִבְד נִוְתְרוּ לִי, רַק בְּהֵם בְּלִבְד לֹא יִנְעַץ הַמּוֹת סְפִינוּ הַחַד / בְּמִפְנֵה הַדְּרֶךְ, בְּעֶרְב הַיּוֹם יִקְיֹפְנֵי חֲרָשׁ, יְלֻאֲנֵי דָם / בְּרִית אֶמֶת הִיא לָנוּ, קֶשֶׁר לֹא נִפְרָד, רַק אֲשֶׁר אֲבִד לִי - קִנְיֵי לְעַד".

גם הפוליטיקה והמדע אוהבים אוקסימורונים, כי הם קולעים ומבטאים רעיון. בן-גוריון: "עלינו לעזור לצבא [הבריטי] כאילו לא היה ספר לבן, ועלינו להילחם בספר הלבן כאילו לא היתה מלחמה" (ישיבת מרכז מפא"י בתל אביב, 12 בספטמבר 1939). סנטור רומאי: "היהודים בעצם הווייתם סכנה לרומא, הם מערערים על עיקר העיקרים

8. אלתרמן, 1962, עמ' 200. השיר ארוך, ואני מקצר אותו בכמה משפטי פרזזה כדי להבליט את האוקסימורון שבסופו. שמיר הרבתה לחקור את שירתו מלאת האוקסימורונים של אלתרמן. במבוא לספרה היא טענה שאף אישיותו של אלתרמן הייתה אוקסימורון, וכך תיארה אותו: "גם בחייו הפרטיים, שאותם סילק בדרך כלל מיצירתו, היה אלתרמן 'אוקסימורון מהלך': משורר לאומי וקוסמופוליטן; הומניסט וביטחוניסט; איש משפחה מסור ובוהמיין שאינו מתנזר מיין ומנשים; אינדיווידואליסט ואיש רעים להתרועע; איש רוח ואיש המדעים המדויקים; צעיר ארץ-ישראלי טיפוסי בעיני 'העולים החדשים' וטיפוס גלותי בעיני 'הכנענים', אויבי הגלות וחורפיה" (שמיר, 2010, בפתח המבוא לספר).

9. הספר נכתב בהונגריה, אביגדור המאירי תרגם אותו, והוא נמצא בפרויקט בן יהודה בכתובת:

<https://benyehuda.org/read/5412>

10. בלובשטיין, תשכ"ח, עמ' קסד. נראה שהשיר נכתב סמוך לפטירתה, והוא מושמע הרבה בימי הזיכרון.

של תרבות המערב, על **בית עבדים חופשי**¹¹. אלברט איינשטיין: "שכל ישר הוא אותה שכבה של דעות קדומות שאנחנו רכשנים לפני שאנחנו בני שש עשרה"¹².

סיכום

האוקסימורון הוא תופעה מצויה שיש לה מאות דוגמאות. ייחודו דווקא במרכיב השלישי המפתיע. הוא גורם למרכיבי הצירוף להיות מותכים ולהוביל לאיזו אמירה חדשה, והקורא מוזמן לתת פשר לצירוף החדש. אנו נוקטים פעולות מספר במפגש עם אוקסימורון: נוצרים את הניגוד הלשוני, מגלים במישור הלוגי את הפרדוקס, ובמישור הרטורי אנו נהנים מהחידתיות שהוא מעניק לנו, מהמבע הספרותי, הפרסומי, הפולמוסי, השנון והמפתיע. לחידתיות מתלווה לפעמים הומור רציני, המחדד רעיונות עומק וקולע למצבי אנוש מורכבים באמירה קצרה. יש כאן פשטות מורכבת; רצינות מחויכת.

אפשר לומר על האוקסימורון אמירה אוקסימורונית: אין לאוקסימורון שרירים, אבל יש לו הרבה כוח. כוחו הרטורי חזק לא רק כי הוא קליל ומעורר תשומת לב וכי הוא מהנה בחריפותו ומצוטט שוב ושוב, אלא גם כי הוא מחדד מבט חדש ולא שגרתו ומשקף אמת מעניינת על החיים. הוא מערער על הקביעה שהכול הגיוני ומראה שהחיים אינם רק מתמטיקה ולוגיקה וכללי לשון, אלא בהרבה מקרים גם פרדוקס.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אלתרמן, 1962	נ' אלתרמן, "הקלריקל הקטן", כתבים , ב, תל אביב 1962.
אפרת, 2004	מ' אפרת, מדברים שתיקה , ירושלים 2004.
בלובשטיין, תשכ"ח	ר' בלובשטיין, שירת רחל , תל אביב תשכ"ח.
דובנוב, 2016	ק' דובנוב, הפוך על הפוך - על הפכים בלשון , אתר האקדמיה ללשון העברית: https://hebrew-academy.org.il , פורסם ביום 26.12.2016, עודכן: 12.7.2019. נדלה: 21.5.2019.
וקסלר ואחרים, 2004	פ' וקסלר ואחרים, לקסיקון לועזי עברי לשנות האלפיים , ראש העין 2004.
ליבוביץ, תשמ"ו	נ' ליבוביץ, עיונים חדשים בספר שמות , ירושלים תשמ"ו.

11. מובא אצל ליבוביץ, תשמ"ו, עמ' 14.

12. <https://sites.google.com/site/ironiydgoodmorning/einstein-quotes>

ניר, תשל"ח
צרפתי, תשל"ח
שורצולד וסוקולוף, תשנ"ב
שמיר, 2010

ר' ניר, **סימנטיקה של העברית החדשה**, תשל"ח.
גב"ע צרפתי, **סימנטיקה עברית**, בני ברק תשל"ח.
א' שורצולד ומ' סוקולוף, **מילון למונחי בלשנות ודקדוק**,
אבן יהודה תשנ"ב.
ז' שמיר, **הלך ומלך**, תל אביב 2010.

